

Wprowadzenie

Bułgarska twórczość poetycka po 1989 roku rozwija się w warunkach różnorodnych przemian cywilizacyjnych – transformacji politycznej, gospodarczej oraz społecznej i kulturowej. Doświadczenia społeczeństwa bułgarskiego były wielorakie, a wśród znaczących można wskazać Jesień Narodów, kryzys ekonomiczny w latach 90., dominującą rolę elity politycznej związanej z byłym systemem władzy, wzmożoną emigracją zarobkową do krajów zachodniej Europy oraz na kontynent amerykański i antypody, zmianę sytuacji geopolitycznej – przystąpienie w 2004 roku do NATO, od 2007 roku członkostwo w Unii Europejskiej, prywatyzację i silną pozycję zagranicznego kapitału, aktywny udział w życiu politycznym byłego cara Symeona Sakskoburggotskiego.

W badaniach nad liryką istotne jednak znaczenie zyskuje optyka cywilizacyjna. Historyk kultury Stefan Bednarek wskazuje na liczne przeobrażenia w kulturze europejskiej u schyłku XX oraz na początku XXI wieku i wymienia detradycjonalizację, dekolonizację, zglobalizowanie i kreolizację jako procesy przyczyniające się do wyraźnego osłabienia tradycji, będącej ostoją zbiorowej pamięci, a także mówi o przyspieszeniu w przeobrażeniach kultury¹. Z kolei Elżbieta Hałas zwraca uwagę na zauważalne zjawisko kulturowe „posttradycjonalnego znaczenia przeszłości”, a więc szeregu przemian, do których należą:

[...] coraz większe zróżnicowanie pamięci zbiorowych, fragmentacja pamięci przeszłości, osłabienie transmisji tej pamięci, która niegdyś pozwalała na wyraźne rozpoznanie tożsamości grupowej pomimo upływu czasu. Mnożą się konflikty o pamięć i interpretację przeszłości [...]. Są to tylko niektóre przykłady obserwowanych nowych zjawisk kulturowych, jakie ogniskują kontrowersje wokół znaczenia przeszłości i sposobów odniesienia do niej przez pamięć².

¹ S. Bednarek, *Mnemotoposy. Słowo wstępne*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2021, nr 1, s. 6, <https://doi.org/10.4467/20843860PK.12.018.0769>.

² E. Hałas, *Przedmowa*, w: *Kultura jako pamięć. Posttradycyjne znaczenie przeszłości*, red. E. Hałas, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2012, s. 13.

Znane są rozpoznania Pierre'a Nory dotyczące nadejścia „czasu pamięci”³, innymi słowy – wielokierunkowego zainteresowania przeszłością i przemiany tradycyjnego stosunku do niej, które nie ominęło świata określanego wielorako: postsocjalistyczny, postkomunistyczny, posttotalitarny⁴. Przybierają one różnorakie formy, takie jak:

krytykowanie oficjalnych wersji historii, okrywanie zepchniętych w niepamięć fragmentów dziejów, reindykowanie śladów przeszłości wymazanej lub skonfiskowanej, kult korzeni (*roots*) i rozwój badań genealogicznych, gorączka wszelkiego rodzaju obchodów rocznicowych, sądowe rozrachunki z przeszłością, [...] odrodzenie się przywiązania do tego, co Anglosasi nazywają „dziedzictwem”, a Francuzi „spuścizną”⁵.

Dlatego dla tej części Starego Kontynentu, która naznaczona była sowiecką dominacją, literaturoznawca Michael Rothberg podkreśla kluczową rolę złożonych perspektyw czasowych, wymazywania historii, nostalgii, pozostałości kulturowej hegemonii, archiwów i kontrarchiwów dominacji⁶.

Ważne ustalenia pojawiają się również w bułgarskiej myśli kulturoznawczej. Iwajło Znepoński uznaje, że kategorie traumy i pamięci traumatycznej pozwalają lepiej rozpoznać właściwości przemian politycznych i kulturowych w Bułgarii oraz wskazuje ich potencjalne źródła: „z jednej strony jest to trauma pochodząca

³ P. Nora, *Czas pamięci*, tłum. W. Dłuski, „Res Publica Nowa” 2001, nr 7, s. 37.

⁴ Terminy „socjalizm”/„socjalistyczny” wskazują na systemy polityczno-społeczny oraz gospodarczy wzorowane na ideologii i modelach radzieckich. W podstawowym znaczeniu „komunizm” utożsamiany jest z czasami rządów Bułgarskiej Partii Komunistycznej (1944–1989), ustrojem demokracji ludowej, powszechnie uznanym za komunistyczny. Dyskurs naukowy oferuje wiele perspektyw badawczych i rozwiązań metodologicznych związanych z tematem komunizmu. Wieloznaczne i wielokontekstowe pojęcie komunizmu staje się też ważnym punktem odniesienia dla praktyk społecznych, kulturowych i literackich po transformacji ustrojowej. Z kolei pojęcie totalitaryzmu uwypukla szczególnie opresyjną odmianę scentralizowanej, niepodlegającej ograniczeniu, uzasadnianej ideologicznie władzy bułgarskiej, która wszelkie przejawy oporu społecznego zwalczała przemocą i terrorem. Częstka post- wskazuje na trwanie w zmodyfikowanej formie elementów i śladów dawnej ideologii.

⁵ P. Nora, *Czas pamięci...*, s. 37.

⁶ M. Rothberg, *Między Paryżem a Warszawą. Pamięć wielokierunkowa i odpowiedzialność historyczna*, tłum. T. Bilczewski, A. Kowalcze-Pawlik, w: *Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci*, red. T. Szostek, R. Nycz, R. Sendyka, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2013, s. 165–166.

nie tyle z natury przemiany, co ze sposobu jej urzeczywistniania. Obie traumy nakładają się na siebie, przy czym druga częściowo przesłania pierwszą⁷. Liczne, heterogeniczne kryzysy czasów (post)transformacji doprowadziły do trudno akceptowalnego poczucia relatywizmu etycznego i wartości – „wielka trauma postkomunizmu ma swoją odrębną specyfikę – to trauma życia w absolutnej względności”⁸. Znamienny jest wywód francuskiej filozof o bułgarskim rodowodzie Julii Kristevej, który w obliczu kryzysu akcentuje istotę i jednocześnie impas aktywności twórcy:

[...] w czasach, kiedy barbarzyństwo pada, a na wyzwolonym terenie jako jego następcy i rywale pojawiają się mafia i wolna konkurencja rynkowa [...]. Tam, gdzie nie ma autorytatywnej instancji, nie ma i wspólnoty, a i jednostka nie może rozwijać się w harmonii. W tej sytuacji intelektualista, twórca stylu językowego, nagle pojawia się w zupełnie obcym dla siebie terenie – bez żadnego kompasu, ułatwiającego mu orientację – i jest nieuchronnie narażony na atakujący brak poczucia smaku⁹.

Odnalezionym punktem oparcia może okazać się jedna z tez socjologii czasu, wedle której „okresy nasilonych i głębokich przemian, niestabilności i nieciągłości, postrzegane i odczuwane jako przełomowe, jako koniec jednej epoki i początek drugiej, skłaniają jednostki i zbiorowości do spoglądania w przeszłość, do szukania w niej zachwianej, niepewnej w nowych warunkach, tożsamości”¹⁰. Podążanie za tym tropem nieuchronnie sugeruje wyłonienie różnych sposobów doświadczania przeszłości w terażniejszości. Ryszard Nycz wskazywał na

⁷ И. Знеполски, *Комунизмът – място на памет без общоприета опорна точка. Относно характера на посткомунистическата травма*, в: *Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето*, ред. И. Знеполски, Дом на науките за човека и обществото, София 2004, s. 143. W oryginalnej: „от една страна, това е травматата на комунистическото минало, от друга – травматата, идваща не толкова от характера на промяната, колкото от начина, по който тя се осъществява. Двете травми се наслагат, като втора частично покрива първата”. Przekłady z języka bułgarskiego, o ile nie zaznaczono inaczej, są mojego autorstwa – D.G.S.

⁸ Ibidem. W oryginalnej: „голямата травма на посткомунизма има своята отличителна специфика – това е травматата на живеенето в абсолютната релативност”.

⁹ J. Kristeva, *Bułgario, moje cierpienie...*, tłum. A. Kawecka, „Tygiel Kultury” 2001, nr 4–6, s. 177.

¹⁰ E. Tarkowska, *Pamięć w kulturze terażniejszości*, w: *Kultura jako pamięć...*, s. 24.

teraźniejszość nawiedzana przez widma (czy upiory) przeszłości; teraźniejszość zaprzątniętą, a nawet zafascynowaną możliwością, koniecznością, niebezpieczeństwami retroaktywnego porządkowania przeszłości; teraźniejszość, która we własnej przeszłości odnajduje swój fundament, stanowiący tyleż stabilne oparcie w żywiole przemijania, co podstawę sensownego działania¹¹.

Zazwyczaj fazy znaczące pod względem społecznym i ich konsekwencje w postaci dynamizacji procesów cywilizacyjnych znajdują odzwierciedlenie w literaturze oraz wpływają na określenie jej punktów zainteresowania. Reakcje poetów bułgarskich na bieżące kwestie społeczno-polityczne są żywe i niepozbawione ram ciągłych odniesień do narodowej przeszłości oraz nieodległej spuścizny Bułgarskiej Republiki Ludowej (BRL-u). Twórcy przyglądają się bacznie jakości procesów (post)transformacji oraz rozpoznają liczne kryzysy czasów najnowszych. To skłania ich do negocjowania znaczeń szeroko rozumianej idei ojczyzny, co urzeczywistnia się w odnawianiu istotnych elementów tradycji piśmienniczej i kanonu literackiego, takich jak dawne poetyki i topika, zespoły cech ideowo-światopoglądowych czy stylistyczno-językowych.

Praca obejmuje analizy i interpretacje wyekscerpowanego korpusu poetyckiego czterestu autorów bułgarskich, scalonych kulturowo-historyczną ideą ojczyzny, której rozumienie koresponduje z ukształtowanymi w epoce odrodzenia narodowego i dobie powyzwoleniowej sposobami jej definiowania. Chodzi o kategorie terytorium, wspólnoty krwi, języka, chwalebnej i tragicznej przeszłości, dziedzictwa przodków, heroizmu bohaterów narodowych, uczucia przywiązania i umiłowania, metafory i antropomorfizowanego obrazu Matki, piękna przyrody¹². Bułgarski literaturoznawca Nikoła Georgiew wskazywał na znaczenie funkcji tożsamościowej oraz samopoznawczej tekstów literackich od pierwszej połowy XIX wieku aż po jego lata 50., które mają podkreślić i dowieść istnienia bułgarskiej narodowości oraz bułgarskiego języka:

U Ljubena Karawelowa słowo „ojczyzna” wciąż jeszcze oznacza rodzinną miejscowość i jej okolice w promieniu około dziesięciu kilometrów. Pojęcie „ojczyzny”

¹¹ R. Nycz, *Czesław Miłosz: poeta XX wieku w przestrzeni publicznej*, „Teksty Drugie” 2011, nr 5, s. 21.

¹² Zob. E. Drzewiecka, *Ojczyzna (Bułgaria)*, w: *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach. XVIII–XXI wiek*, T. 8: *Kapitalizm, ojczyzna, polityka*, red. G. Szwat-Gylybowa przy współredakcji D. Gil, L. Miodyńskiego, Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Fundacja Sławistyczna, Warszawa 2020, s. 68–76.

rozszerza jednak swój semantyczny i przestrzenny zasięg, [...] wpływa na ekspansję idei bułgarskiej jedności, zderzającej się z uzasadnionym poczuciem, iż poszczególne elementy będące częściami składowymi tej jedności słabo znają same siebie, a jeszcze słabiej – innych. [...] W pierwszych latach po wyzwoleniu (1878) literatura ta otwarcie podejmuje się nowego zadania – bycia pamięcią albo – używając słów Iwana Wazowa – „żywą historią” swojego narodu¹³.

W liryce po 1989 roku semantyka Bułgarii jest wielopłaszczyznowa i stanowi centrum świata przedstawionego. Według Stanisława Ossowskiego ojczyzna nie jest pojęciem geograficznym, lecz istnieje tylko w rzeczywistości subiektywnej grup społecznych, które są wyposażone w pewne elementy kulturowe. Obszar staje się ojczyzną, gdy zespół ludzi odnosi się do niego w pewien sposób i kształtuje jego obraz. Wówczas ojczyzna stanowi bogaty zbiór wartości, odgrywających doniosłą rolę w kulturze i ideologii narodowej. Cechy ojczyzny są zawsze funkcją obrazów, które z jej imieniem łączą członkowie pewnej zbiorowości¹⁴. Poeci bułgarscy wypełniają treść słowa „ojczyzna”, mając na uwadze ciągle odniesienia do bułgarskiej tradycji kulturowej, literackiej, historycznej, warunków polityczno-społecznych oraz funkcjonujących ideologii.

Tekst poetycki w niniejszym studium został potraktowany jako medium pamięci kulturowej i traumatycznej, a więc stał się przestrzenią, w której jest ona tworzona, utrwalana, przechowywana i negocjowana. Podstawy teoretyczne takiego spojrzenia daje literaturoznawstwo ukierunkowane na kulturę pamięci. Niemieccy badacze: Astrid Erll oraz Ansgar Nünning, zainspirowani paradygmatem pamięci kulturowej, rozwijanym przez Jana Assmanna, problematyzują relację pomiędzy pamięcią i literaturą, traktując obszar literatury jako medium pamięci. Nawiązując do poglądów ustalonych w niemieckim kręgu kulturoznawczej refleksji o pamięci, należy wskazać, że „literatura *działa* w obrębie kultury pamięci”¹⁵ i jest jednym ze „sposobów tworzenia pamięci”¹⁶.

¹³ N. Georgiew, *Stosowalność i niestosowalność literatury bułgarskiej*, tłum. A. Flisiak, „Opcje” 2003, nr 2, s. 28.

¹⁴ S. Ossowski, *Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny*, „Myśl Współczesna” 1946, nr 2, s. 156 oraz Idem, *O ojczyźnie i narodzie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984, s. 54–55.

¹⁵ A. Erll, *Literatura jako medium pamięci zbiorowej*, tłum. M. Saryusz-Wolska, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa – współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2009, s. 211.

¹⁶ Ibidem, s. 225.

Teksty literackie jako nośniki pamięci kulturowej, jak pisała Astrid Erll, pełnią wiele funkcji pamięciowych, takich jak:

przekaz schematów potrzebnych do kodowania biografii, kształtowanie wyobrażeń na temat zdobytych doświadczeń życiowych, cyrkulacja obrazów historii, negocjacje pomiędzy konkurującymi ze sobą pamięciami, jak również refleksja nad problemami i procesami zachodzącymi w obrębie pamięci zbiorowej¹⁷.

Z kolei Ansgar Nünning podkreślał, że

[...] teksty literackie mogą przedstawiać różnorodne światy, światopoglądy i formy wiedzy (konfiguracja): indywidualne i zbiorowe zasoby pamięci, wyobrażenie tego, co „swoje” (tożsame), i tego, co inne lub obce oraz społecznie nieusankcjonowane, wykluczone i wyparte formy życia i światopoglądy, które są ukazywane bądź na próbę, bądź jako przykład w przestrzeni określonej mianem fikcyjnej, przy użyciu szeregu specyficznych zabiegów estetycznych¹⁸.

W materii literackiej tkwią źródła paradygmatów kulturowych, modeli doświadczenia przeszłości i schematów kształtujących określone wersje i wyobrażenia o niej w obecności wątków, motywów, tematów, postaci i wartości, które są uznawane za cenne przez daną wspólnotę narodową. Istotna jest funkcja literatury w kulturze pamięci, która, jak pisał Jan Assmann, „warunkuje nadzieję i wszelkie planowanie, czyli tworzenie społecznych horyzontów sensu i czasu”¹⁹.

Użytecznymi kategoriami interpretacyjnymi na potrzeby pracy okazały się antropologiczne i socjologiczne pojęcia: miejsca pamięci i krajobrazu pamięci, które znajdują również zastosowanie w badaniach literaturoznawczych. Implikacją ich wykorzystywania okazuje się rozszerzenie paradygmatu rozumienia terminów, a mianowicie ich subiektywizacja, rodząca się z napięcia relacji pomiędzy pamięcią zbiorową i jednostkową. Miejsce pamięci czy krajobraz pamięci, wpisane w świadomość zbiorową poprzez literackie wywołanie, poddawane jest

¹⁷ Ibidem, s. 211.

¹⁸ A. Nünning, *Światy – światopoglądy – sposoby tworzenia światów: o wiedzy w literaturze i o zadaniu literaturoznawstwa*, tłum. K. Kuczma, „Teksty Drugie” 2010, nr 3, s. 113.

¹⁹ J. Assmann, *Kultura pamięci*, tłum. A. Kryczyńska-Pham, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa...*, s. 61.

zabiegom subiektywizacyjnym²⁰, w zależności od sposobów i warunków poznania właściwych podmiotowi literackiemu. Elżbieta Rybicka zwracała uwagę na fakt, że z punktu widzenia badań literaturoznawczych i retoryki można „mówić o swoistym języku i poetyce miejsc pamięci”²¹, które obejmują nazwy i nostalgiczne przywiązanie do geograficznej toponimii, rezerwuar przestrzennych metafor pamięci, opisy wywiedzione z krajobrazu kulturowego, wprowadzanie charakterystycznych figur podmiotu jako świadka czy archiwisty.

Obszar problemowy literatury jako medium pamięci traumatycznej dotyczy kilku zjawisk. Podjęcie refleksji nad kategorią pamięci traumatycznej, jak twierdzi Dominick LaCapra, wskazuje na przeszłość, która „nie jest po prostu zamkniętą i skończoną historią. Wciąż żyje w doświadczeniu i nawiedza czy mami jednostkę [...]”²². Bolesne przypominanie o zdarzeniu traumatycznym w tekstach literackich funkcjonuje w podmiotowym poczuciu melancholii, straty i nieobecności. Geoffrey H. Hartman podkreśla, że „wspomnienie takie polega na ciągłym wynajdywaniu tropów, odnoszących się do tego zdarzenia przez pominiętą lub głęboko rozdartą (rozszczepioną) pod jego wpływem psychikę”²³. W perspektywie pamięci zbiorowej, w porządku symbolicznym i języku figuratywnym trauma zyskuje status kulturowej bądź fundacyjnej i na stałe zapisuje się w literackich przedstawieniach. Cechuje ją ciągle wzbogacanie wyobrażeń, przymus powtórzeń oraz intensywność przywołań.

Tak zarysowana perspektywa badawcza, inspirowana studiami nad pamięcią, pozwala na opisanie różnorodnych strategii lirycznych dla nowego odczytania i interpretacji idei ojczyzny. Szczególne miejsce zajmuje uobecniony dialog z tradycją literacką jako polem istotnych afirmatywnych i krytycznych odniesień, odtwarzających, rekonstruujących lub rewidujących tradycyjny paradygmat kulturowy Bułgarii. Powoduje to konieczność namysłu nad aspektami

²⁰ Zob. M. Delaperrière, *Miejsca pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej*, „Ruch Literacki” 2013, z. 1, s. 51, <https://doi.org/10.2478/v10273-012-0054-7>.

²¹ E. Rybicka, *Miejsce, pamięć, literatura (w perspektywie geopoetyki)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 1–2, s. 25.

²² D. LaCapra, *Historia w okresie przejściowym. Doświadczenie, tożsamość, teoria krytyczna*, tłum. K. Bojarska, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2009, s. 76.

²³ G.H. Hartman, *Wiedza traumatyczna i badania literackie*, tłum. J. Burzyński, w: *Antologia studiów nad traumą*, red. T. Łysak, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2015, s. 378.

funkcjonowania wątków tradycji literackiej, jej obrazów, symboli, mitów, fantazmatów oraz znaczeniem nawiązań intertekstualnych do kanonu w praktykach lirycznych po 1989 roku.

Katalog tekstów poetyckich z zakreślonych umownie trzech dekad po 1989 roku, który poddano zabiegom analityczno-interpretacyjnym, pochodzi z następujących tomików: Iwan Teofiłow (*Да/Так*²⁴, *Геометрия на духа/Geometria ducha, Амфитеатър. Градът върху градове/Amfiteatr. Miasto nad miastami, Вярност към духа или значението на нещата/Wierność duchowi, czyli znaczenie rzeczy*), Iwan Dinkow (*Спазми от отечеството/Spazmy z ojczyzny*), Iwan Metodiew (*Майка на вселената/Matka wszechświata, Песни за сираци и сирачета/Pieśni o sierotach i sierotkach, Повече тишина/Więcej ciszy*), Edwin Sugarew (*Родина/Ойczyzna, Събирачи на хартия/Zbieracze papieru*), Złatomir Złatanow (*Палинодии/Palinodie, На острова на копрофилите/Na wyspie koprofilów*), Ани Ілков (*Любов към природата/Miłość do przyrody, Поля и мостове/Pola i mosty, Изворът на грознохубавите/Źródło brzydopiękných, Зверове на Август/Bestie Sierpnia, Мала АЗиЯ на Душата/Mała AZJA Duszy*), Войко Łambowski (*Ален декаданс/Szkarłatna dekadencja, Господ е началник на караула/Pan jest naczelnikiem straży*), Ваљчо Ваљчев (*Завладяване на родината/Подбój ойczyzny*), Вождар Богданов (*Българско народностно тяло/Bułgarskie ciało narodowe, Метафизика на движенията/Metafizyka ruchów*), Пłамен Антоу (*Сантиментална география/Sentymentalna geografia, Тотемът на вълка. Неполитическото/Totem wilka. Niepolitycznie*), Георѓи Господинов (*Черешата на един народ/Czereśnia pewnego narodu*), Войко Ренчев (*Слизане в Еѓипет/Zejście do Egiptu*), Влладимир Сабурин (*бакърена фабрика/fabryka miedzi, Работникът и смъртта/Robotnik i śmierć*), Пłамен Дојнов (*Мистификации. Post festum. Любовникът и маестро. Висящите градини на България/Mistyfikacje. Post festum. Kochanek i maestro. Wiszące ogrody Bułgarii, Истински истории/Prawdziwe historie, София Берлин/Sofia Berlin, Балът на тираните/Bal tyranów*). Zbiory poezji uzupełniają wybrane teksty narracyjne, rozbudowujące wątki ideowe zawarte w twórczości lirycznej, oraz rozważania eseistyczne poetów, które zostały potraktowane jako zapis osobistego doświadczenia, a także wyraz światopoglądu. Interpretacyjnej lekturze tekstów poetyckich towarzyszy kontekst dotychczasowej pamięcioznawczej,

²⁴ Tytuły tomików poetyckich i tekstów literackich, przywoływane po raz pierwszy w niniejszej pracy, podawane są w oryginale i tłumaczeniu na język polski. W kolejnych przytoczeniach posługiwać się będą jedynie polskojęzyczną wersją tytułów.

literaturoznawczej, historycznoliterackiej, krytycznoliterackiej refleksji oscylującej wokół zasadniczego przedmiotu rozważań.

Niezmienną cechą eksploracji historycznoliterackich jest naznaczenie subiektywizmem doboru autorów i tekstów źródłowych. Trudności wyraźnie potęgują fakt trwania analizowanego okresu oraz brak konsensusu naukowego, odnośnie do granic badanych zjawisk. W przypadku najnowszej literatury i kultury bułgarskiej cezura, którą jest rok 1989, nie budzi wątpliwości. Natomiast otwartą kwestią wciąż pozostaje koniec tak zwanej bułgarskiej tranzycji, która według wielu autorytatywnych głosów nie zakończyła się ani w 2003 roku po przystąpieniu Bułgarii do NATO, ani w 2007 roku wraz z członkostwem w Unii Europejskiej²⁵.

Wyodrębnienie czternastu pisarzy wiąże się z faktem znaczącej aktywności twórczej od samego początku transformacji i w kolejnych latach. Walory estetyczno-ideowe publikowanej przez nich liryki były szeroko komentowane w Bułgarii w recenzjach, omówieniach krytycznoliterackich i opracowaniach literaturoznawczych. Ponadto wyróżnieni w monografii poeci są emblematycznymi postaciami dla nowo powstałych grup literackich (nowa poezja polityczna i nowa poezja społeczna) oraz instytucji wydawniczych („Литературен вестник”/„Gazeta Literacka”, „Култура”/„Kultura”), które wniosły znaczący wkład w rozwój aktualnych tendencji w literaturze i kulturze bułgarskiej.

W centrum zainteresowania niniejszego opracowania znajduje się wyłącznie idea ojczyzny, czemu towarzyszy świadomość radykalnego przekształcenia stereotypowych postaw obowiązujących w okresie Bułgarskiej Republiki Ludowej. Z tego powodu nieprzypadkowo ograniczono komentarze dotyczące dorobku pisarzy, którzy wyraźnie sympatyzują ze starym reżimem (znaczącym odstępstwem jest twórczość Ljubomira Lewczewa z lat 90. XX wieku, rozpatrywana w odniesieniu do nowych poetyckich dominant ideowych). Celowo nie

²⁵ Zob. np. Р. Фичева, *Христо Христов: преходът в България още не е приключил*, Deutsche Welle, 25.10.2019, <https://www.dw.com/a-50983063> [dostęp: 04.12.2022]; И. Костов, *Преходът още не е завършил, ще свърши, щом постигнем върховенството на закона*, News.bg, 19.09.2022, <https://news.bg/politics/ivan-kostov-prehodat-oshte-ne-e-zavarshil-shte-svarshi-shtom-postignem-varhovenstvoto-na-zakona.html> [dostęp: 12.01.2023]; Międzynarodowa konferencja naukowa „30 lat: tranzycja, konkluzje i perspektywy” zorganizowana w 2019 roku przez Uniwersytet Gospodarki Narodowej i Światowej w Sofii. Wygłoszone referaty opublikowano w dwutomowym opracowaniu – *30 години: преход, поуки и перспективи: доклади от международна научна конференция*, Т. 1–2, УНСС, София 2019–2020; М. Новков, *Краят на прехода*, „Култура”, 08.07.2022, <https://kultura.bg/web/краят-на-прехода-2/> [dostęp: 04.12.2022].

uwzględniono głosów znanych przedstawicieli najnowszej poezji (np. Amelii Liczewej, Kristin Dimitrowej), wychodząc z założenia, że w ich twórczości nie dominują koncepcje rodzimości i macierzy, a ponadto niewątpliwie bułgarska liryka kobieca zasługuje na odrębne studia i prace badawcze. Ważnym aspektem współczesnej literatury bułgarskiej jest tematyka społecznie marginalizowana – chodzi szczególnie o traumatyczny „proces odrodzeniowy”²⁶. Zwracają uwagę tomy poetyckie Mehmeda Karahjuseinowa – samizdatowy *Слухар/ Słuchowiec* (1990), wydany pośmiertnie *He no ноту/Nie z nut* (1999), a także antologia *Когато ми отнеха името. Възродителният процес през 70-те-80-те години на XX век в литературата на мюсюлманските общности/ Kiedy odebrano mi imię. Proces odrodzeniowy lat 70.–80. XX wieku w literaturze społeczności muzułmańskich* (2015). Z pewnością koncepcje Bułgarii jako przestrzeni rodzimej uległyby znaczącym zmianom, gdyby przyjrzeć się twórczości literackiej wspomnianych twórców. Jednak celem niniejszej monografii jest zarysowanie głównych wątków historycznoliterackich, z których wywodzi się charakterystyczny, typowo „bułgarski” ogląd poezji okresu przejściowego. Mając na uwadze dynamikę procesów zachodzących w niedokończonym jeszcze okresie literackim, za górną granicę opracowania wyznaczono rok 2019.

Praca składa się z dwóch części, pierwsza ma charakter dyskursywny, druga – analityczno-interpretacyjny. Rozliczne przykłady dotychczasowych badań nad kategorią pamięci w bułgarskiej humanistyce i naukach społecznych w ostatnich trzech dekadach w Bułgarii komentowane są w pierwszym rozdziale. Inspiracje płynące z zachodnioeuropejskiej myśli pamięćoznawczej pojawiają się w opracowaniach socjologów, historyków, kulturoznawców i filozofów. Koncepcje metodologiczne dotyczą głównie problematyki pamięci w optyce zbiorowej i jej repertuaru symbolicznego po 1989 roku. Podejmowane analizy dotyczą między innymi zjawisk różnicowania pamięci zbiorowej, fragmentacji wspomnień o nieodległej przeszłości narodowej i odzyskiwaniu „pamięci zmanipulowanej”. Eksploracja kategorii pamięci stanowi jeden z ważniejszych tematów badań w ostatnich trzech dekadach, jednak ten proces nie

²⁶ Chodzi o represje na ludności muzułmańskiej, które miały miejsce od początków lat 70. do końca 80. minionego wieku. „Pobułgarzenie”, czyli przymusowa oraz narzucona przez władzę zmiana imion i nazwisk turecko-arabskich na bułgarskie, objęło około 850 tysięcy muzułmanów (Turków, Romów, Tatarów, Pomaków), którzy stanowili 10% ludności kraju. Nazwa „proces odrodzeniowy” miała nawiązywać do umacniania bułgarskiej świadomości narodowej w okresie XVIII–XIX wieku i realizować Żiwkowowską koncepcję „jednolitego etnicznie narodu”.

dotyczy w tak wyraźnym stopniu nauki o literaturze. Bułgarscy literaturoznawcy w obszar dotychczasowego namysłu włączyli punktowe ujęcia tekstu literackiego jako nośnika pamięci zmanipulowanej, mitycznej i traumatycznej o narodowej przeszłości. Pojawiły się również prace dotyczące pojęcia pamięci literackiej w zmuzealizowanej przestrzeni kulturowo-społecznej.

W rozdziale drugim opisano bułgarską lirykę po 1989 roku w perspektywie historycznoliterackiej w kontekście transformacji politycznej i kulturowej, bitwy pamięci o nieodległą przeszłość w środowisku twórczym, modeli liryki, opiniotwórczej roli periodyków literackich, funkcjonowania grup poetyckich i artystycznych. Ze względu na brak polskojęzycznych opracowań tematu opisywane wielokierunkowe zjawiska umożliwiają powiązanie literatury podmiotu, analizowanej w drugiej części pracy, z procesem rozwojowym poezji bułgarskiej trzech dziesięcioleci po 1989 roku.

Druga część pracy została podzielona na pięć rozdziałów i, w ich ramach, kilka podrozdziałów, których tytuły wyznaczają organizację problemowo-tematyczną analizowanego materiału badawczego. W pierwszym rozdziale – *Ojczyzna przestrzeń* interpretowane są różnorodne strategie kreowania metaforycznych i symbolicznych obrazów przeszłości narodowej oraz przestrzeni ojczyzny. W nostalgicznym modelu idealizacyjnym manifestuje się podmiotowa świadomość bezpowrotnie utraconego dawnego świata bogactwa, dostatku i harmonii. Z niezwykłą intensywnością doświadczana jest przeszłość historyczna w budowanej wizji Płowdiwu jako miejsca pamięci kulturowej. W szerszej perspektywie, obejmującej kulturowo-symboliczną wizję krajobrazu śródziemnomorskiego, ujawnia się wielopłaszczyznowy kompleks znaczeń rodzimości. Podmiotowe odczytywanie miejsc pamięci kulturowej pozostaje w zgodzie z modelami zawartymi w tradycji literackiej, lecz pojawiają się oryginalne koncepcje doświadczania miejsca w kategorii heterotopii. Jedna z analizowanych poetyckich strategii zakłada wpisywanie pojęcia ojczyzny w szerokie ramy historyczne, ideologiczne, literackie i kulturowe, co umożliwi budowanie licznych sposobów rozumienia przestrzeni ojczyzny, na przykład w formie wymarzonego amerykańsko-bułgarskiego pejzażu-palimpsestu, czy też rozbijania znanych ideologicznych modeli i kulturowych wyobrażeń jej funkcjonowania w opozycjach centrum – peryferie, swoje – cudze. W końcu rozważana jest podmiotowa empiria przestrzeni ojczyzny, powodująca poczucie traumy, nieobecności, straty i melancholii, co wyrażone zostaje w wyszukanych metaforycznych motywach i obra-

zach chaosu, rozkładu i rozpadu wspólnoty narodowej, degradacji Bułgarii, upadku tradycyjnych wartości i grozy dziejów.

Tytułowa kategoria w rozdziale *Język* dotyczy refleksji poetyckich, w których wykorzystano strategie uaktualniania w kodzie afirmatywnym i krytycznym pamięci o elementach tradycji cyrylo-metodejskiej oraz współczesnych kulturowych praktykach jej transmisji i odbioru. Z jednej strony mamy do czynienia z remitologizacją języka bułgarskiego i jego najstarszych systemów zapisu – głagolicy i cyrylicy, intensyfikowaniem odrodzeniowej strategii nobilitującej jego funkcję jako istotnego czynnika konsolidacji narodowej. Z drugiej – dostrzegane są powstałe w ramach ideologii komunistycznej procesy manipulacji w odbiorze dawnego dziedzictwa kulturowego oraz konieczność jego ponownego odczytywania, zwłaszcza w kontekście banalizacji i osłabienia roli tradycji w realiach niepewności aksjologicznej czasów (post)transformacji i dominacji kultury popularnej. Analizy dotyczą również lirycznej praktyki wskazywania procesu degradacji mitotwórczych znaczeń kulturowych języka ojczystego jako znaczącego czynnika odrodzeniowej koncepcji narodu. Ostatnim aspektem jest wskazanie ponadnarodowej, ogólnoludzkiej refleksji dotyczącej fenomenu języka, który jest odczytywany przez pryzmat ontologii podmiotowego doświadczenia istnienia.

Przedmiotem analizy w rozdziale *Trauma niewoli* stała się znacząca dla poetyckich przedstawień kategoria niewoli, odczytana jako forma traumy kulturowej, fundacyjnej i ontologicznej, której geneza sięga historycznej pieśni ludowej z okresu niewoli tureckiej oraz piśmiennictwa odrodzeniowego. W perspektywie podmiotowej konstytuuje i uaktywnia pamięć traumatyczną oraz warunkuje doświadczenie traumatyczne. W tekstach poetyckich manifestuje się w stanach melancholii, powracających motywach zdominowania przeszłości przez traumatyczną przeszłość, repetycji obrazów jarzma właściwych dla kanonu literackiego, problematyce konsekwencji wielowiekowego zniewolenia, między innymi zapóźnienia cywilizacyjnego, zgodnej z kulturowym modelem modernizującej się Bułgarii. Zwrócona zostaje uwaga na nowe liryczne obrazy opresji, zniewolenia, bierności, apatii narodowej, nieumiejętności korzystania z wolności oraz manipulacji pamięcią o heroicznej tradycji historycznej w okresie wzmożonej ideologizacji.

Problematyka poetyckich strategii przywoływania, tworzenia i krytyki modelu chwalebnej pamięci o narodowych bohaterach, herosach, bojownikach i działaczach z różnych epok historycznych, upowszechnionych w kanonie literackim,

stanowi temat pierwszej części kolejnego rozdziału. W tej perspektywie znaczące jest wskazanie poetyckich wizji reprezentantów przeszłości w obrazach dziedzictwa trackiego, średniowiecznej Bułgarii, budowniczych Księstwa Bułgarii i Trzeciego Carstwa Bułgarii, które tworzone są przez podmiot liryczny przepelniony nostalgią. Obecne są również tekstowe znaki melancholijnego poczucia utraty dawnych wartości, których nosicielami są postaci z panteonu narodowego. Na przeciwnym biegunie wyeksponowana została poetycka refleksja na temat zmienności i nietrwałości dziejów oraz niepewności modelu idealizacyjnego w interpretacji narodowej przeszłości. Dotyczy również strategii podmiotowej roli świadka i współuczestnika historii narodowej, która umożliwia ponowną empirię znaczących czasów narodowyzwoleniczych. Wskazane są oryginalne funkcje obrazowania narodowych herosów znanych z kart literatury pamiętnikarsko-dokumentalnej i publicystycznej Zachariego Stojanowa, odsyłające do modeli ideowo-estetycznych średniowiecznego piśmiennictwa cerkiewnego oraz epoki odrodzenia narodowego.

Podrozdział *Ganio* zawiera analizy oryginalnych poetyckich odczytań postaci Gania, stworzonej przez prozaika Aleka Konstantinowa, a które bazują na ironicznej destrukcji tradycyjnych modeli interpretacyjnych za pomocą zespołu pojęć inspirowanych psychoanalizą, dekonstrukcją i postmodernizmem. Następuje intertekstualna dezawuacja hierarchii narodowych wartości, opartych na totalizującym korelacie pojęciowym, ukształtowanym w epoce odrodzenia narodowego oraz krytyczne wartościowanie elementów tradycji literackiej. Wskazane są zwłaszcza formuły ironicznej konfrontacji postaci jako uniwersalnego symbolu „bułgarskości”, uwikłanego w poczucie traumatycznego wstydu, płynącego ze źle pojętej egzotyeczności, peryferyjnego pochodzenia i nieadekwatności bałkańsko-orientalnego habitusu w świecie cywilizacji zachodniej. W nowym odsłonięciu postać Gania uzyskuje oblicze everymana ubezwłasnowolnionego i mentalnie ograniczonego, noszącego piętno i traumę, doświadczającego tragedii XX-wiecznej historii, niezdolnego do adaptacji zwłaszcza w perspektywie ideologicznych rekonfiguracji.

Ostatni rozdział *Nieodległa traumatyczna przeszłość* obejmuje analizy poetyckich obrazów BRL-u, (post)transformacji i emigracji. Historyczne dziedzictwo drugiej połowy XX wieku ujęte zostało w kategorii tradycji skażonej i tyranii, które destrukcyjnie naznaczają losy jednostek i społeczeństw. Konstrukcja podmiotu wypowiedzi lirycznej wskazuje na rolę świadka lub przedstawiciela postpamięci, którego pozycja umożliwia refleksję wokół grozy i wynaturzeń

ideologii, wyeksponowania wagi zobowiązania pamięci wobec dramatów przeszłości bądź tworzenia nostalgicznej ramy wspomnień o ówczesnej codzienności. Poetyckie przedstawienia interpretowane są w kontekście funkcjonowania antysystemowego dyskursu społecznego, który tworzy i uaktualnia traumatyczną pamięć o zbrodniach i okrucieństwach totalitaryzmu, poddaje krytyce ówczesną władzę oraz dokonuje ironicznej dekonstrukcji ideologicznego języka.

Tworzenie traumatycznej pamięci o bułgarskiej (post)transformacji analizowane jest w perspektywie poetyckiego doświadczenia opresji i niesprawiedliwości społecznej, władzy uprzywilejowanych, biedy i deprawacji w metropolitalnej przestrzeni Sofii. Odkrywane są inspiracje ideowo-estetyczne z poezji lewicowej okresu międzywojennego, ekspresjonistycznej, awangardowej i proletariackiej w dominantach ideowych – motywach zbuntowanego robotnika, kapitalistycznego wyzysku, rewolucyjnego buntu i nienawiści. Fascynacje estetyką postmodernistyczną ujawniają się w poetyckich przedstawieniach stolicy jako miasta obcego, nieswojego, dziwacznego, demonicznego, siedliska zła i rozpazy. W wątkach egzystencjalistycznych rzeczywistość sofijska jest pełna absurdu, odczłowieczenia, zaś mieszkańcy niczym marionetki pozostają w opresji władzy. Wizje (post)transformacji dyskredytują „pokojową tranzycję”, kwalifikują pozorne przemiany niczym kolejną katastrofę w dziejach bułgarskich. Manifestowany jest kryzys historyczności, fakt nieureczywistnionych idei wolności, sprawiedliwości społecznej i bułgarskiej demokratycznej państwowości oraz niedostatku moralnego rozliczenia z przeszłością komunistyczną. Bezrefleksyjni, zniewoleni i zdeprawowani są bohaterowie czasów przemiany, zaś ich biografie dopełniają obrazy patologicznych mechanizmów społeczno-politycznych w funkcjonowaniu państwa. Najnowsze poetyckie wizje emigracji ekonomicznej analizowane są w perspektywie inspiracji topiką odrodzeniową, która zrównuje wyjazd z porzuceniem i zdradą ojczyzny, oderwaniem od korzeni tradycji, destrukcją tożsamości narodowej i sprzeniewierzeniem wartościom rodzimym. W perspektywie kulturowej spotkanie z Innym wywołuje nie tylko poczucie obcości wobec nieznanego, lecz także atawistyczny strach, co stanowi poetycki komentarz najnowszych zjawisk migracyjnych.

Ze względu na specyfikę polskojęzycznych badań nad bułgarską twórczością liryczną po 1989 roku, która nie doczekała się dotychczas kompleksowych opracowań naukowych, zasadne jest poszerzenie zakresu tematycznego pracy

o część biograficzną i bibliograficzną²⁷, dotyczącą twórczości bohaterów niniejszego studium.

* * *

Na ostateczny kształt książki wpłynęły cenne uwagi recenzentów – dr. hab. Wojciecha Józwiaka, prof. UAM oraz dr. hab. Kamena Rikeva. Wnikliwą czytelnicką pracy była dr hab. Celina Juda, em. prof. UJ. Za wszelką okazaną pomoc i życzliwość – dziękuję.

²⁷ W nocie biograficznej zasadą kolejności jest rok urodzin pisarza.